

**ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԻ ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ
ՆԱԽԴՐԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ
ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐՈՒՄ**

Բարսեղյան Վարդուհի

ԵՊՀ ասպիրանտ

varduhy.barseghyan@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-89

Բանալի բառեր. Արիստակես Լաստիվերցի, գրաբար, նախդրային կառույցներ, թարգմանություն, արևելահայերեն:

Միջնադարյան հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Արիստակես Լաստիվերցին, ապրել և ստեղծագործել է տասնմեկերորդ դարում: Նրա կարևորագույն աշխատություններից «Պատմութիւն»-ը նկարագրում է 988-1074 թթ. դեպքերը՝ Բագրատունյաց թագավորության անկումը, սելջուկների Հայաստան ներխուժումը և նրանց ասպատակությունների ժամանակագրությունը: Երկը վերնագրված է «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռն ազգաց որք շուրջ զմեւք են»: Աշխատանքը մեզ է հասել գրեթե ամբողջովին՝ տասնյակ ձեռագրերի շնորհիվ: «Պատմութիւն»-ն ունի նախերգանք, 25 գլուխ և վերջաբան («Բան յիշատակարանի»): Յուրաքանչյուր գլուխը նվիրված է ինքնուրույն մի առանձին դրվագի: 1971 թ. վաստակաշատ լեզվաբան, գրաբարագետ Վազգեն Գևորգյանը կատարել է աշխատության արևելահայերեն թարգմանությունը՝ վենետիկյան 1844 թ. և երևանյան 1968 թ. Հրատարակությունների հիման վրա:

Այս հոդվածում զուգադրահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ քննել ենք Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմութիւն» երկի գրաբար բնագրի նախդրային կառույցների առանձնահատկությունները, ինչպես նաև դրանց՝ արևելահայերեն թարգմանության յուրահատկությունները:

Նախդիրները նյութական իմաստից զուրկ չթեքվող բառեր են, որոնք արտահայտում են քերականական իմաստ և նյութական իմաստ արտահայտող բառի հետ միասին ձևավորում է նախադասության մեկ ստորադաս անդամ: Գրաբարում նախդիրները լայն կիրառություն և տարածում ունեն: Գրաբարյան հոլովաձևերը իրենց արտահայտած հիմնական իմաստներից բացի ունեն նաև զուգահեռ իմաստներ, որոնք սահմանափակ են և չեն արտահայտում առարկաների միջև եղած բոլոր հարաբերություններն ու կապերը: Իսկ այդ հարաբերու-

¹ Խաչատրյան Գ., Գրաբար, Ե., 2014, էջ 314:

թյունները կարող են արտահատվել ոչ միայն հոլովակերտմամբ, այլև նախդիրների կիրառմամբ: Գրաբարի նախդիրները վեցն են՝ *առ, գ, ընդ, ըստ, ի (յ), ց*:

Զ, ց և ի (յ) նախդիրները մասամբ կորցրել են իրենց բառային անկախությունը, իսկ մյուսները իմաստավորվում են կապակցությունների մեջ՝ կիրառվելով միայն թեք հոլովների հետ՝ նախադաս դիրքով:

Այժմ անցնենք նախդիր առ նախդիր Արիստակես Լաստիվերցու բնագրի գրաբար և արդի արևելահայերեն բնագրերի քննությանը:

Գրաբարյան **առ** նախդիրը կիրառվում է տրական, հայցական, բացառական և գործիական հոլովների հետ, երբեմն նաև ի նախդրի հետ միաժամանակ: Տրականի հետ գործածվելիս արտահայտում է բազմազան իմաստներ, ինչպես՝ *գործողության տեղը, մոտ լինելը, ուղևորումը*՝ «իսկ զՍմբատ կալեալ տարան առ Գեորգի, զոր հրամայեաց ունել ի պահեստի»՝ «իսկ Սմբատին տարան Գեորգի մոտ, որը հրամայեց նրան պահել հսկողության տակ», «առաքէր առ նմա դեսպանս եւ քաղցրական բանիւք գրէր առ նա»՝ «դեսպաններ ուղարկեց նրա մոտ եւ քաղցր խոսքերով գրեց նրան»:

Հայցական հոլովի հետ այս նախդիրն արտահայտում է.

1. *դեպի, մոտ իմաստները*: Նախդիր կրող բառը ցույց է տալիս այն անձը, առարկան, տեղը, որին ուղղված է գործողությունը, որտեղ կամ որի մոտ կատարվում է գործողությունը՝ «եւ այս յոլովակի լինի առ նոսա»՝ «եւ խեցիներ հաճախ են պատահում նրանց մոտ»: «Վասն որոյ երթեալ ի քաղաքն Թեսաղոնիկեցոց առ կին մի կախարդ»՝ «որա համար նա գնում էր Թեսաղոնիկե քաղաքը, մի կախարդ կնոջ մոտ»:

2. *նպատակ և պատճառ*, որոնք արդի արևելահայերենում թարգմանվում են նպատակով, պատճառով բառերով: «Մինչ զի զգիւղս եւ զագարակս առ բարի նախանձ քահեալ առնէին բնակութիւն կրանաւորաց»՝ «մինչ իսկ գյուղերն ու ագարակները, բարի նախանձից մղված, կրոնավորների պես էին բնակվում»: «Եւ զմեծամեծ խոզեանն եղեալ ի գիրկսն առ ի նախատինս մեզ»՝ «ու մեծամեծ խոզեր դրեցին գրկները՝ մեզ նախատելու եւ խայտառակելու համար»:

3. *Տրական հոլովի իմաստ*՝ «Եւ առ արս քաղաքին եւ առ զաւրս խրախոյս տուեալ ասէ»՝ «իսկ քաղաքի մարդկանց ու զորքերին խրախուսելով՝ ասում էր»: «Սմին նման եւ առաքեալն գրէ առ Եբրայեցիսն»՝ «սրա նման եւ առաքյալն է գրում եբրայեցիներին»: «Հարցանէր թէ զինչ է այն անհատ աղաղակն, եւ ուսանէր ի զիտնոցն, թե առ աստուած աղաղակեն»՝ «հարցնում է, թե այդ ի՞նչ անվերջ աղաղակ է, իսկ իմացողները պատասխանում էին, թե Աստծուն են դիմում»:

4. *Վերաբերության իմաստ*՝ «զոր եւ ի հնոցին առ մանկունսն տեսանեմք լեալ»՝ «այդ տեսնում ենք կատարված հնոցում՝ մանուկների հանդեպ»,

Առ նախդիրը գործիական հոլովի հետ արտահայտում է.

1. *տեղ, գործողության շրջակայք*: «Իսկ թագավորն իբրեւ լուաւ, առ ետեղեան չէած ինչ նմա պատուհաս»՝ «թագավորը երբ այս լսեց, տեղում ոչ մի պատիժ չտվեց նրան»:

2. *Ժամանակ*: Որպէս կանոն գործիականով դրվում են ածականները և կամ անձնանիշ գոյականները: «Որպէս ի հինսն առ Բարսղի»՝ «ինչպէս պատմում են հնում, Բարսեղի ժամանակ»:

Առ նախդրով ստեղծվում են նաև դարձվածային արտահայտություններ, որոնք բավականին տարածված են՝ «զի ոտն առ ոտին եղեւ ճշմարիտ մարգարէութիւն խաւարումն նորա»՝ «Կամաց-կամաց ճշմարիտ մարգարէություն դարձավ արեգակի խավարումը»: «Եւ որ ի յամրոցին իշխանն էր՝ դիպաւ ժամու մնացեալ, ի թիւրիլ ասպարին եւ նա զփողիցն հարեալ նետիւ՝ առ ժամայն սատակեաց»՝ «ամրոցի իշխանը, որ հարմար միջոցի էր սպասում, երբ մի կողմ ծովեց վահանը, նետով խփելով նրա կոկորդին՝ տեղնուտեղը սատկացրեց»: Բերված բնագրային նախադասություններից և դրանց թարգմանություններից երևում է, որ բնագրում առ նախդրի կիրառությունները ունեն դեպի, տեղ, մոտ, ժամանակ իմաստները: Երկի աշխարհաբար թարգմանության մեջ այս նախդրի արտահայտած իմաստները թարգմանիչը ստանում է հիմնականում մոտ կապի միջոցով կապական կառույցի ստեղծմամբ՝ պահպանելով դեպի, մոտ իմաստները, ժամանակի իմաստն արտահայտում է ժամանակ կապի միջոցով, իսկ տեղի իմաստն արտահայտելու համար օգտագործում է տեղի մակբայներ, օրինակ՝ տեղնուտեղը:

Զ նախդիրը գործածվում է հայցական, տրական, բացառական և գործիական հոլովների հետ: Նախդիրը հայցական հոլովի հետ արտահայտում է հայցական հոլովի իմաստ՝ «Քանզի առատաձեռն էր եւ զանձիւք հարուստ, բազում զաւրս ժողովեաց իւր»՝ «քանի որ առատաձեռն էր եւ զանձերով հարուստ, իր համար շատ զորքեր հավաքեց»: *Զ* նախդիրը բացառական հոլովի հետ ձևավորում է զրաբարյան պատմական և պարառական հոլովները: Պատմական հոլովը աշխարհաբար թարգմանվում է սեռական հոլովով և *մասին* կապով կամ միայն բացառական հոլովով՝ «իսկ զերիցանց եւ զկրաւնաւորաց ո՞ր լսելիք տանին գնորանշան չարիսն»՝ «իսկ երեցների ու կրոնավորների կրած չտեսնված չարչարանքները ո՞ր լսելիքը կարող էտանել»:

Զ նախդիրը գործիական հոլովի հետ արտահայտում է անուղղակի խնդիր, որն աշխարհաբար է թարգմանվում տարբեր հոլովաձևերով՝ «առեալ զշիշն ի ձեռն եւ հարեալ զձեռամբն, եբեկ զշիշն»՝ «շիշը վերցնելով ձեռքը, ձեռով խփելով կոտրեց»:

Ընդ նախդիրը գործածվում է հայցական, սեռական-տրական, բացառական և գործիական հոլովների հետ: Պետք է նկատել, որ նախդիրը հայցական հոլովի հետ կարող է արտահայտել հետևյալ իմաստները՝

1. *անուղղակի խնդիր*: «Բայց ո՛չ գիտեմ որպիսի՝ արինակաւ անց ընդ նոսա այս ամենայն»՝ «Բայց չգիտեմ, թե այս բոլորը ինչի համար պատահեց նրանց:

2. *միասնության գաղափար*: «Յետ որոյ եկեալ ճակատեցան ընդ միմեանս երկիցս»՝ «նրանք գալով սկսեցին պատերազմել. երկու անգամ ճակատամարտեցին միմյանց դէմ»:

3. *տեղ, որտեղ կատարվում է գործողությունը*: «Որք խոյզ արկեալ ընդ ամենայն սահմանսն՝ զանկելոցն զգլուխսն առաջի թագաւորին բերելով՝ ի մի վայր հավաքէին»՝ «նրանք ամենուրեք որոնելով՝ սպանվածների գլուխները բերեցին թագավորի առաջ եւ հավաքեցին մի տեղ»:

Ընդ նախդիրը տրական հոլովի հետ արտահայտում է.

1. *միասնության գաղափար*: «Ի գլուխ լերինն բարձրացեալ նախամարգարէին կաճառակից գոլով՝ միշտ ընդ Աստուծոյ խաւսին»՝ «սարի գլուխը բարձրացած նախամարգարէին դասակից դառնալով՝ սրանք միշտ խոսում էին Աստծու հետ»: «Ընդ աւծութեանն ընկալաւ ոգի զաւրութեան եւ մարգարէութեան»՝ «օծման հետ ստացավ մարգարեական ոգի ու գործություն»: «Քանզի եւ զԱնանիա զերեց եղբայրն Խաչկայ յառաջ տարաւ ընդ իւր ներքինի ոմն»՝ «մինչ այս նաեւ Խաչիկի ավագ եղբորը՝ Անանիային էր իր հետ այնտեղ տարել մի ներքինի»:

2. *Վրա իմաստ*՝ «եկ զարմացի՛ր ընդ սուլտանայ անմտութիւնն եւ ընդ Աստուծոյ բազմապատիկ իմաստութիւնն»՝ «եկ զարմացի՛ր Սուլթանի անմտության եւ Աստծու բազմապատիկ իմաստության վրա»:

Ընդ նախդիրը գործիական հոլովի հետ արտահայտում է՝

1. *միջոց, շնորհիվ իմաստները*՝ «...զայն եւ ընդ գրով արկանել չէ ոք բաւական»՝ «ոչ ոք չի կարող նկարագրել»: Սույն դեպքում կարծում ենք, որ ամբողջական իմաստն արտահայտելու համար թարգմանիչը պետք է ավելացներ նաև գրով բառը:

2. *տակ, ներքո իմաստը*՝ «ծածկեցին ընդ ջրովն մինչեւ վճարեցաւ ի կենաց»՝ «ընկղմեցին ջրի տակ եւ պահեցին մինչեւ մեռավ»:

Ընդ նախդիրը ձեւավորում է նաև կցական կառույցներ՝ հանդես գալով որպես մակբայ՝ «եւ ընդ առաջ ընթանան նմա ազատագունդ զարքն Տայոց»՝ «Տայքի ազատագունդ զորքը դիմավորեց նրան»:

Երկի գրաբար բնագրում հանդիպում է նաև *հուպ ընդ հուպ* դարձվածը՝ «եւ ապա հուպ ընդ հուպ զՄիխաիլս զայս յառաջ ածեալ թագաւորեցուցանէ», որը արևելահայերեն բնագրում թարգմանվում է *հետզհետ*՝ «ապա հետզհետե այս Միխայելին առաջ քաշելով՝ թագավորեցնում է»:

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, *ընդ* նախդրով արտահայտությունները մեծամասամբ արտահայտում են ուղղություն, տեղ, միջոց իմաստները,

հիմնականում թարգմանվում են կապակցություններով, երբեմն՝ հոլովական ձևերով:

Ըստ նախդիրը գործածվում է տրական, բացառական հոլովների հետ: Ըստ նախդիրը տրական հոլովի հետ կարող է գործածվել՝

1. *գործիականի իմաստով*՝ «եւ այնքան բռնացաւ ի վերայ ըստ ուժոյն քաջութեան»՝ «եւ իր ուժով ու քաջությամբ այնքան բռնացավ նրանց վրա»:

2. *Համաձայն, նման իմաստներով*՝ «գայս առնէ ըստ իւր խորին իմաստութեանն»՝ «նա այս կատարեց ըստ իր խորին իմաստության»: «Զոր ըստ յունական լեզուին պառեկիմանոս անուանեն»՝ «որին հունարեն լեզվով պառեկիմանոս են անվանում»:

Ըստ նախդիրը բացառական հոլովի հետ արտահայտում է հաջորդականության գաղափար՝ «արդ, զի՛նչ է ինձ մի ըստ միոջէ զանկանգնելի կործանումն քրիստոնէից ընդ գրով սահմանել»՝ «այժմ ի՛նչ կարիք կա ինձ մեկառմեկ գրի առնել քրիստոնյաների անկասելի կործանումը»: «Երկիւղ սոցա տագնապեսցուք ար ըստ արեւ»՝ «օրըստօրե պիտի տագնապենք սրանց երկյուղով»:

Արդի արևելահայերենում նախդիրներից ամենակենսունակը եղավ *ըստ* նախդիրը, որը տրականի հետ շարունակում է կազմել գործունակ կառույց՝ ինչ-որ բանի, հիմունքի իմաստով: Սույն երկի աշխարհաբար թարգմանության մեջ նա նկատում ենք, որ ըստ նախդիրով կապակցությունները թարգմանված են հիմնականում հիմունքի իմաստով:

Ի նախդիրը գործածվում է հայցական, տրական և բացառական հոլովների հետ: Նախդիրը հայցական հոլովի հետ արտահայտում է.

1. *շարժման ուղղություն*: «Իսկ Ատոմ՝ որդին Սենեքերիմայ առեալ գնալ երաշխիս, ած ի քաղաքն իւր՝ ի Սեբաստապոլիս»՝ «իսկ Սենեքերիմի որդի Ատոմը երաշխավորությամբ վերցնելով նրան՝ բերեց իր Սեբաստապոլիս քաղաքը»: Բերված օրինակում առկա է նաև ի+հայցական կառույց՝ *գործիական հոլովի իմաստով՝ յերաշխիս // երաշխավորությամբ*:

2. *Ժամանակ*՝ «զոր ասեն ի հինսն շինեալ Սամփսոնի»՝ «ասում են, որ այն հնում կառուցել է Սամփսոնը»:

3. *Նպատակի գաղափար*՝ «ոչ եւս ի ներումն եւ յողորմութիւն, այլ ի հատուցումն ատելեաց»՝ «ատելիներին դեռեւս ներել, զթալ չի ուզում, այլ՝ պատուհասել»:

4. *Տրականի իմաստ*՝ «բայց նա ոչ եկն ի զոջումն»՝ «բայց նա չգլջաց»:

Ի նախդիրի կիրառությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մեծաթիվ են անորոշ դերբայով կառույցները՝ ժամանակի իմաստով՝ «իսկ ի գալ մեծի տանին իջեալ անչափ բազմութեամբ ի յորդախաղաց ջուրն»՝ «տոնի օրը մեծ բազմությամբ գնալով դեպի այն հորդահոս ջուրը,..., կատարվեց օրվա խորհուրդը: «Մեք ի հոլանիլ բարկութեանն եւ ի բորբոքիլ հրատին եւ ի շարժիլ եղեռնաւոր

չարեացն, ահիւ ահաբեկ եղեալ՝ յոյժ գոռոյի հարեալ զարհուրեցաք՝ «մենք բարկությունը հրահրելուց, կրակը բորբոքելուց եւ եղեռնալի աղետները մեզ վրա շարժելուց հետո սաստիկ ահաբեկված ու դողահար զարհուրեցինք»։ «Եւ ի գալ միւսում ամին ժողովեցան»՝ «իսկ հաջորդ տարվա սկզբում ... ժողովեցին»։

Ի նախդիրը միշտ հանդես է գալիս բացառական հոլովի կազմության մեջ։ Առանց այս նախդիրի չկա բացառական հոլով։ Բացառականի հետ գործածվելիս կարող է արտահայտել տեղ, հաճախ նաև ժամանակ՝ «նոյնպէս եւ ի Պարսից եկեալ զարքն ոչ թէ աւարաւ յագենային, այլ անյագ քաղց մերոյ սատակմանն ունէին»՝ «այդպէս էլ Պարսկաստանից եկած զորքերը ոչ թէ հագենում էին ավարով, այլ մեր բնաջնջման անհագուրդ քաղցն ունէին»։

Ի նախդրով ևս կազմվում են դարձվածային արտահայտություններ՝ «Բառնալ ի կենաց»՝ վախճանվել, «եւ ես տաց, ասէ, առանց պատերազմի զքաղաքս ի ձեռս նորա»՝ «իսկ ես, -ասում է, - առանց պատերազմի կհանձնեմ նրան իմ այս քաղաքը»։ «Զի զմանս ի նոցանէ, որք ի բուռն անկանէին, սրամահ առնէին»՝ «նրանցից ոմանց, որոնց ձեռք էին գցում, սրամահ էին անում»։ «Որ մինչեւ ի բուռն եկեալ էր չորացալ»՝ «որը դեռ ձեռք չդիպած չորացալ»։

Ի նախդրով կազմվում են նաև մի շարք մակբայներ՝ «եկեալ ի վերայ քաղաքին՝ խրամատեցին զպարիսպ նորա եւ մտեալ ի ներքս՝ բազում կոտորուածս առնէին»՝ «եւ հարձակվելով քաղաքի վրա՝ պարիսպը քանդեցին ու ներս մտնելով կոտորեցին շատերին»։ «Զոր յառաջին թագաւորացն Հայոց ամբարեալ էր ի սպաս պիտոյից տաճարին Տեառն»՝ «որը ամբարել էին հայոց առաջին թագավորները ի սպաս տիրոջ տաճարի կարիքների», «եւ յայնմ արեւ եւ այսր նուաճեցաւ քաղաքն ի ձեռն Հոռոմաց»՝ «այն օրվանից մինչեւ այժմ Ուռհա քաղաքն ընկալ Հոռոմոց ձեռքը»։

Հաճախ այս նախդիրը օգտագործվում է յ-ի հետ՝ կրկնադիր՝ «...ի վերայ պարսպաց նորա կարգելով զառ ի յինքենէ ձեռնադրեալսն»՝ «իր կողմից ձեռնադրված արթուն պահապաններ կանգնեցնելով պարիսպների վրա»։ «Եւ ի յերկարել խնդրոյս այսորիկ...»՝ այս խնդիրը երկարաձգվեց։ «Ոմանք ի յանկելոցն զքարի հարեալ սատակէին»՝ «նրանցից ոմանք, խփվելով քարի, սպանվել էին»։ «Վասն որոյ փախստական եղեալ ի յայգիսն»՝ «դրա համար էլ փախչելով ընկնում էին այգիները»։

Գրաբարում **Յ** նախդիրը, որպես կանոն, գործածվում է միայն հայցական հոլովի հետ և կարող է արտահայտել մինչև մի տեղ, մի ժամանակ, մի աստիճան գաղափար, ինչպես նաև տրականի իմաստ։ Լաստիվերցու «Պատմութիւն» երկում այս նախդրով վկայված կապակցություններ չեն գտնվել։ Սա կարող է պայմանավորված լինել գրաբարի այս շրջանում **ց** նախդրի գործածությունից աստիճանաբար դուրս մղվելու հետ։

Գրաբարյան վերոնշյալ նախդրային կառույցների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ նախդրավոր կապակցությունների իմաստները արևելահայերենում թարգմանվել են հոլովական վերջավորությունների և կապական կառույցների միջոցով՝ պահպանելով նախդրավոր կառույցների իմաստային բազմազանությունը, գրաբարի քերականության նրբիմաստները:

Барсегян Вардуи – Перевод предложных конструкций из древнего труда Аристака Ластивертци «История» на современный армянский язык. - Аристаке Ластивертци был средневековым армянским историком и хронистом. Его наиболее значительный вклад в историографию — это его произведение «История», которое описывает отношения Багратидской Армении с Византийской империей и Грузией, а также разрушительные вторжения сельджуков в 11 веке и преследование христиан сельджуками.

Изучение предложных конструкций в Грабаре показывает, что значения предложных фраз в современном армянском языке были переведены через склонительные окончания и соединительные структуры, что эффективно сохраняет семантическое богатство предложных фраз и нюансы древнеармянской грамматики.

Ключевые слова: Аристаке Ластивертси, Грабар, предложных конструкций, перевод, современный армянский язык.

Barseghyan Varduhi – The Translation of the Prepositional Phrases of Aristakes Lastivertsi's "History" Ancient Work in Modern Armenian. - Aristakes Lastivertsi was a medieval Armenian historian and chronicler. His most significant contribution to historiography was his work "History," which chronicles the relations between Bagratid Armenia, the Byzantine Empire, and Georgia, as well as the devastating Seljuk invasions of the 11th century and the persecution of Christians by the Seljuks.

The study of Grabar prepositional structures shows that the meanings of prepositional phrases in Modern Armenian were translated through declensional endings and conjunctive structures, effectively preserving the semantic richness of prepositional phrases and the nuances of Ancient Armenian grammar.

Keywords: Aristakes Lastivertsi, Grabar, prepositional phrases, translation, Modern Armenian.